

GIDIOLA HYSA

**MARRËDHËNIET SINTAKSORE FUNKSIONALE
NË PROZËN POPULLORE**

Për studiuesin, edhe për këdo që vihet të hulumtojë në një rrafsh të caktuar gjuhësor, siç është Sintaksa, kur njihet me përmbajtjen dhe strukturën tekstore të përrallave, dallon qartë se ato janë rrëfime të veçanta, me synime të caktuara edukimi, më së pari, por edhe me vlera të mëdha informimi për botën e gjallë të njerëzve e të kafshëve (fabulat), për botën mitike, traditat, mënyrën e jetesës. Por ato, nga ana tjetër, nuk janë uniforme në mënyrën e të treguarit, kanë një larmi që ndjehet gjatë leximit dhe që mund të shpjegohet me kulturën e atyre që i flasin ngjarjet, me aftësinë e atij që regjistron materialin, me fjalë të tjera, edhe me formimin filologjik e përgatitjen speciale të folkloristit.

Nëse bëjmë një ndarje në grupe, dy do të ishin pamjet formale të përrallave tona:

Përralla popullore ku rrëfimi në vetë të tretë ndjek zhvillimin e ngjarjes në vijë të drejtë ligjërimore nga narratori. Si shembull, mund të sjellim përrallën e shkurtë “Pula e kumbares”, në vëllimin e Donat Kurtit “Përralla kombëtare”, ku mungojnë krejtësisht dialogjet.

Përralla popullore ku rrëfimi i narratorit ndërpritet nga dialogu midis personazheve. Model për këtë mund të marrim përrallën “Musa i vogël dhe Divi”, tek vëllimi “Përralla kombëtare” të Donat Kurtit, ku janë ruajtur raportet e drejta midis narratores dhe replikave dialogjike.

Këtu na bie në mend të sjellim mendimin e vyer të prof. Eqrem Çabejt, i cili shkruan se në themel të gjuhës folklorike, në dy trajtat e saj, në prozë e në poezi, baza është e do të jetë “gjuha e folur”. “Është gjuha e folur ajo, thekson ai, që në thelb e më së shumti nuk shtrëngohet të vendosë një rend të avancuar sintaksor, kjo për shkak edhe të aty për atyshmërisë së replikës. Pra ajo ruan mentalitetin primitiv, që parapëlqen bashkërenditje, qoftë për konservatorizëm ndaj rendit historik (njerëzimi

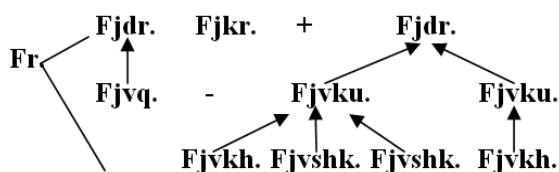
më parë ka folur se ka shkruar), qoftë për shkak të spontanitetit që e karakterizon.”¹

Jo rrallë, ndërtimet me forma të pashtjelluara kombinohen me ato të shtjelluara foljore, si në frazën poshtë, e cila nis dhe mbyllet me tratat mohore të pjesores në funksion kallëzuesi, ndjekur në të dy rastet me nga një kundrinor; njësitë predikative të formuara me këtë trajtë të pështjellë, edhe asaj pjesore që ndeshet aq rrallë. Sa i takon sintaksës, qoftë në poezi apo prozë, duhet të shënojmë se, ashtu si nënvizonte Gj. Shkurtaj për të folmen e Kelmendit “Në nga veçoritë më të para të sintaksës së të folmeve të Malësisë së Madhe është përdorimi fare i rrallë i lidhore dhe denduria e paskajores, për të shprehur ato kuptime që në gjuhën letrare realizohen me lidhoren.”² Si në pasazhin më poshtë:

U çuen villazent / me shkue, / por u duel para kadija / e u tha:

Pa hangër cillë, / s’keni ku shkoni, / se ju keni ardhë prej dheut të largtë / e kenkeni gjinde e meçme, / prandej s’po ju lëshoj, / pa e hangër një kafshatë bukë bashkë. (PK / 44). Marrëdhënie n / r kohore shprehur me pjesore geqe...

Në këtë pasazh gjuhësor, segmenti që përbën frazën paralajmëruese dhe fjalët e ligjëratës së drejtë, janë të lidhura kuptimisht në mënyrë të pazgjidhshme, gjë që e tregon vetë skema më poshtë:

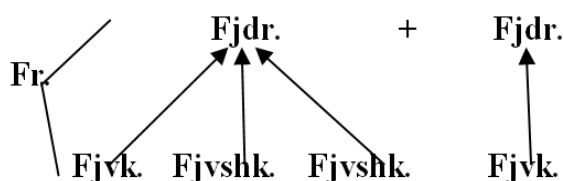
Nëse marrim e analizojmë frazën që krijon ligjërata e drejtë, pa njësitë paralajmëruese, do të kishim këtë pamje lidhjeje e vartësie përbërësish funksionalë. Nga ana tjetër, në struktura si kjo, nëse nuk marrim parasysh ligjëratën e autorit (me 3 përbërës predikativë të bashkuar me parataksë), vetëm me një fjali të varur qëllimore me folje-kallëzues me paskajore geqe “me shkue” (pas njësisë së parë drejtuese), e gjithë fraza do

¹ L. Shamku, në: E. Çabej, *Hyrje në Indoeuropianistikë - leksionet e Prishtinës* Botimet Çabej, Tiranë, 2008, f. 25.

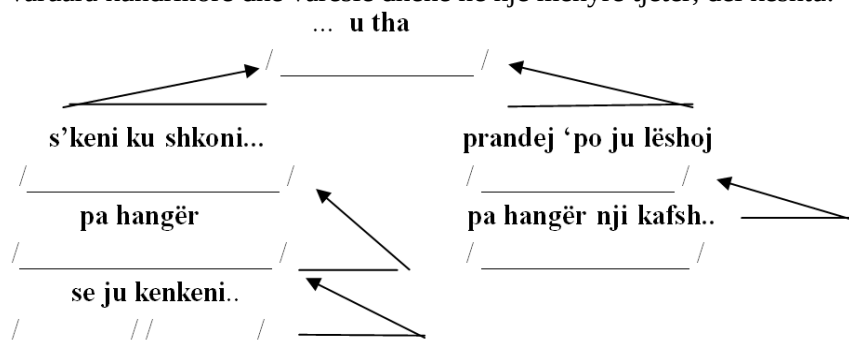
² Gj. Shkurtaj, *E folmja e Kelmendit*, në “Dialektologjia shqiptare”, III, Tiranë, 1975, f. 3-129.

të kishte 2 QOS: ...*s'keni ku shkoni* dhe *prandej s'po ju lëshoj* e do të dilte sipas skemës që vazhdon:

Pa hangër cillë, / *s'keni ku shkoni*, / se ju keni ardhë prej dheut të largtë / e kenkeni gjinde e meçme, / *prandej s'po ju lëshoj*, / pa e hangër një kafshatë bukë bashkë. (PK / 44). Fjalitë kohore këtu, pajisur me forma të pashtjelluara foljore – pjesore - kanë edhe nuancë kushti.

Ndërsa e njëjta frazë, përfshirë brenda saj edhe njëra prej njësive të pavarura, bie fjala, ajo e fundit “u tha”, shfaq një hierarki tjetër, me skemën si vijon, ku jalitë drejtuese të mësipërme, kthehen në fjali të varuara kundrinore dhe varësie dhënë në një mënyrë tjetër, del kështu:

Te gjuha e përrallave popullore, duhet të themi patjetër edhe dukurinë e përsëritjes së foljes gjatë rrëfimit gojor, por jo në të njëjtën trajtë. Atë e ka pohuar më së pari Justin Rrota në veprën e tij “Gjuha e shkrueme ase vërejtje gramatikore”, shpjegon se verbi i përsëritur del në dy forma:³

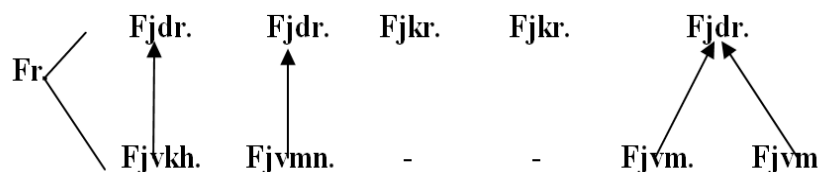
“Gjithënjë populli, thekson ai, për t’a prû mâ të vërtetë, mâ të fuqishme, dhe ndashmi për veshë të tij mâ të kumbueshme, shkon e

³ASHSH, IGJL, Biblioteka Françeskane “At Gjergj Fishta” - Kolana e Shkrimtarëve Françeskanë, Át Justin Rrota, *Gjuha e shkrueme ase vërejtje gramatikore*, Botimi I, Botime Françeskane, Shkodër, 2006, f. 405-406.

përsëritë verbin, po të njajtin verb, një herë në mënyrë të pakufi, mbasandaj edhe në të kufizuesen. E që prap këtu një dorë shembujsh, vjedhë drejt për së drejti nga goja e atij: *Unë, me e njohtë kështu për fëtyrë, e njoh; por emnit si i thonë, nuk e di. Na, me shkue, tash po shkojmë; porse, me e gjetë, s'di a e gjejm aty. Ti, me e pa, ndashmi e sheh; veçse, me i a thanë ndër sy atë fjalë, nuk mund t'i a thuesh. Tashti, unë me të rrejtë, s'po due me të rrejtë; por as të drejtën ashtu krejt me t'a kallëzue, s'po t'a kallëzoj. Unë rrugës atë ndeshë e kam shpesh; folë por me të s'e di, të kem folë ndonjëherë. - M' ashtë dhanë ika, e kam ikë*". – Pak vonoi, shumë s'ka vonue. "(Krajli)

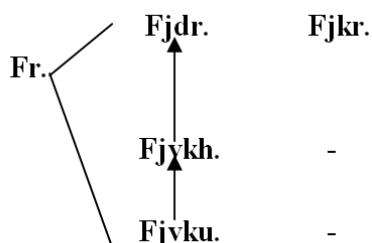
Më së shumti, në frazat me ndërtim të zhdrejtë, gjenden fjali n / r kohore të pashtjelluara – pjesore mohore - dhe me thyerje sintaksore në fjalinë e fundit drejtuese dhe me fjali kushtore me lidhëzën "si", ashti si sillen edhe dy fjali të varura mënyrore me lidhëtën "si" dhe me formën e pështjellë përcjellore geqe:

"Pa i mbarue mirë fjalët, / kapë njenin nder probatina / e per një kashatë e shtjen në bark / njashtu si ishte, / mandej kapë tjetrin / e e çon tu shoqi / e, / si mos të kishte ndodhë kurrëgjë, / vijon rrugen / tuj kndue të madhe." (PK / 46)

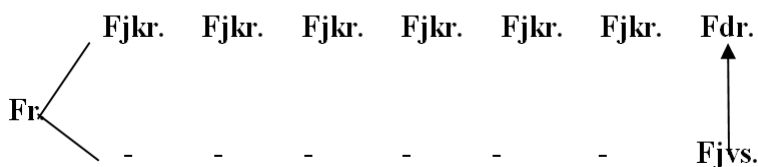
Megjithëse është thënë e shkruar se gjuha e prozës popullore të shkruar, e përgjithësisht e krijimtarisë popullore, karakterizohet nga thjeshtësia, pasi vjen përgjithësisht, nga ligjërimi i folur, që ngërthen në vetvete thjeshtësinë, mbasi akti i të folurit ka përherë edhe mjete ekstralinguistike shtesë, siç janë mjetet kinetike (*mjete që lëvizin: fytyra dhe gjymtyrët e njeriut*) pra, edhe pse është thënë ashtu, gjuha e përrallës na afron edhe pamje jo pak të ndërlikuara apo siç i kemi quajtur këtu, me "thyerje sintaksore", siç shohim në modelin e ndërtimit më poshtë, ku njësia drejtuese ndërpritet me dy përbërës predikativë:

"Terzija / kur u sigurue / se ishin të verteta fjalët e të zott të pulës / i a ndrroi me një pulë tjetër një nyejet e një maset / edhe i preu një palë tesha. (PK / 21)...me thyerje sintaksore: kohore, kundrinore dhe me 2 QOS....

Ka disa dukuri në dialektin e gegërishtes, përndryshe, në të folmet e Veriut, që disa folje, duke humbur kuptimin leksikor të mirëfilltë, janë kthyer në folje gjysmëndihmëse, siç kemi këtu foljen “bje”, e cila në Fjalorin e vitit 1954 ka kuptimin: *mundohem, përpiqem*, etj.

Bje me e pjekë / e s'po i xen kurrkund vend, / bje me e hanger / e s'mund t'a kalojë kursesi, / merr atëherë / e e shtjen tu kërthiza / e i ven syprirypin e shogen / sa mos m'u pa. (PK / 51).. frazë me njësi predikative me foljen 1 / 2 ndihmëse “bie + paskajore geqe”, me vargje fjalish kryesore dhe 1 drejtuese ndjekur nga një sasiore...

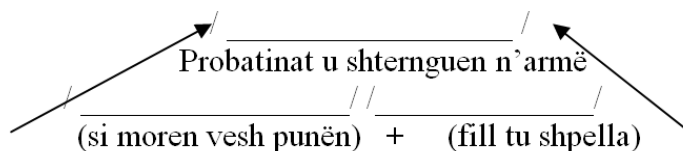
Edhe folja “marr”përfshihet në klasën e atyre foljeve që shërbejnë si pjesë e kallëzuesit të përbërë foljor, madje, në rastin e kësaj njësie, ai del i ndërmjetuar me kryefjalë referente, si në rastin më poshtë (muer e i a shtroi):

“Muer grueja ne e nesre e i a shtroi me cohë deri tu dera.” (PK / 46)

muer ..... e i a shtroi
 \ / gruaja ne e nesre /

Edhe me elipsë të foljes-kallëzues gjenden ndërtime në prozën popullore, si në frazën me 3 përbërës predikativë, ku njëra prej njësive drejtuese del e tillë “fill tu shpella”:

Probatinat, / si e moren vesht punen, / u shternguen n'armë ... / e fill tu shpella. (PK / 47)...

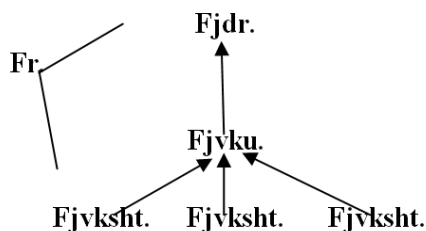

Lidhur me këto folje, për herë të parë në gjuhësinë shqiptare, ka shkruar sintaksologu dhe historiani i gjuhës shqipe, Justin Rrota, i cili në veprën “Gjuha e shkrueme ase vërejtje gramatikore”, ka një syth të caktuar për këtë klasë foljesh. Ai i quan “endiade” e ukushton siç kemi vënë në dukje më sipër, nëntemën “Endiadet ase ndërtimet enumerative të verbavet”.⁴ Aty autori thekson:

“Në dëshir Shqiptari, që t’a shprehë sa mâ fortë, të qartë e të pikatunë një veprë, posaçë poeti i popullit, kahë s’i duket mjaft një verb, shkon e i shton këtij për brî edhe një tjetër, me kuptim thuajse gati sinonim me të. Këjo mënyrë përsëritjesh së verbit quhet *ndërtim enumerativ*.”⁵

Më tej gjuhëtari ynë dëshmon se kryesisht, rapsoditë popullore janë plot me kësi ndërtimesh enumerative, ase endiadesh dhe na jep mjaft shembuj të gatshëm, që ka vjelë vetë prej krijimtarisë popullore. Më poshtë vihet re krijimi i marrëdhënieve parataktike kushtore, nëpërmjet paskajores geqe:

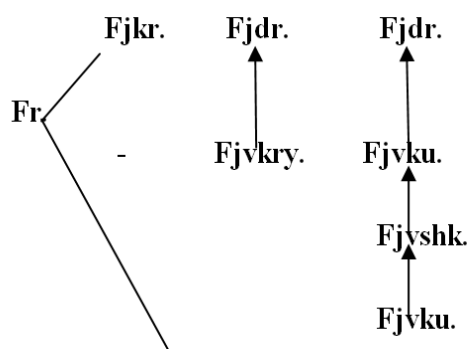
Po, more babë, / - i a pritte ai, - / me shkue tu njai mrizi i madh aty në breg / e me marrë tre gur të zez e tre të bardhë / e me i hedhë në det, / ngrehet ura. (PK?47)... frazë me thyerje sintaksore të fjalisë së parë drejtuese me ndërvendosje të 4 përbërësve predikativë, bashkë me fjalët e autorit që shënojnë fjalinë drejtuese dhe që ndërrojnë gjithë ngrehinën e frazës:

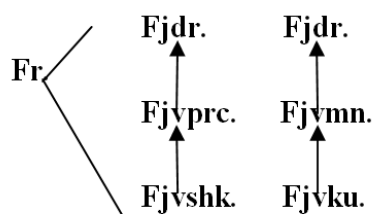
⁴ ASHSH, IGJL, Biblioteka Françeskane “At Gjergj Fishta” - Kolana e Shkrimtarëve Françeskanë, At Justin Rrota, *Gjuha e shkrueme ase vërejtje gramatikore*, Botimi I, Botime Françeskane, Shkodër, 2006, f. 405.

⁵ Po ai, po aty, f. 405.

“Kalojnë detin / e u bjen nder mend / se asajt ishte shpella e djemenvet / e po i thotë njeni probatin tjetrit: / a të shkojmë edhe ‘i herë tu shpella, / pse kush e din / se shka ndiejmë?” (PK / 47)

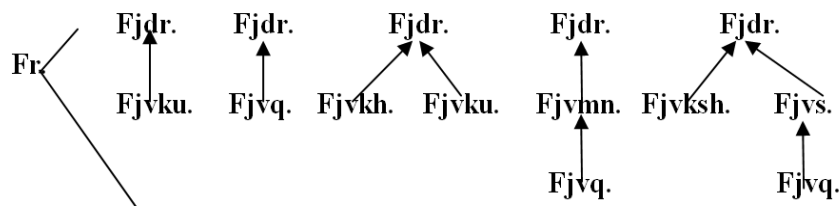

Plaku / qⁱ e kishte mbajtë per të humbun, / mbasi s'kishte pasë as fjalë as leter prej tij, / u gzue per sê fortit / e e muer ngrykë me dashtni, / tuj i thanë njiqind herë / se per të gjallë s'do të shiheshin ma. (PK / 40)...me thyerje sintaksore, duke përmbajtur njësi funksionale përcaktore, shkakore me lidhëz kohore, mënyrore, kundrinore, në një ngrehinë simetrike:

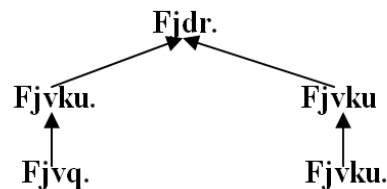
303

“Mendova, mori bi, / me t’pru ‘i parë petka / e thirra ma të mirin hyll-terzi / me t’i pre, / por / kur ai më tha / se ty po të ndrronte ftyra e shtati dita me ditë, / e laçë petkun / e erdha njikështu / si po më shef, / veç mos me u koritë me ty / e, / për në paç nevojë për dritë teme, / merr në të / sa të duhet / për me hijeshue trupin t’and.” (Ppsh / 87)...frazë me strukturë të ndërlikuar, me ndërtim të drejtë dhe me shumë fjali me forma të pashtjelluara gege; me fjali kushtore, sasiore, kohore, qëllimore:

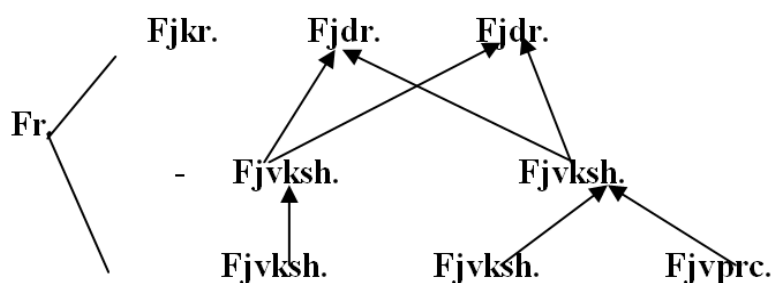

Mbledhësit e krijimtarisë popullore, në mjaft raste i kanë përfshirë fjalët e autorit (si njësi më vete), brenda frazës, gjë që shndërron edhe vartësinë sintaksore të përbërësve predikativë dhe funksionin e tyre, si në shembullin më poshtë, ku del në dukje kallëzuesia e formave të pashtjelluara; në këto raste fjalët e autorit (njësia apo njësitë “fjali”, që krojojnë), bëhen rregullatorë të marrëdhënieve sintaksore funksionale dhe pamja vjen simetrike:

“Më ka lypë mbreti, / ia kthen burri i urtë, / me i çue një dash të gjallë e të paqethun, me ‘i mblojë në shpinë të ndrequn me lesh të tij e me ‘i hae mish të xierrun prej trupit të tij, / e s’di kurrësi / me i ra më të kësaj pune. (Ppsh / 148)...frazë me përbërës që kanë folje të pashtjelluara paskajore gege, ku fjalët e autorit dalin si fjali drejtuese dhe ku shihet se si fjalia lajmëruese ia ndërron gjithë strukturën frazës, duke dalë në krye si QOS:

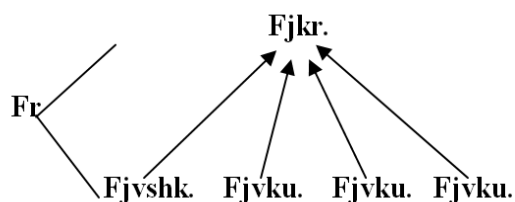
Jo rrallë, në këtë prozë të krijimtarisë gojore popullore, ndeshim struktura frazash, të cilat nisin e vijojnë me bashkime përbërësish kallëzuesorë me parataksë dhe përfundojnë me një a më tepër bashkime hipotaktike:

brenda krijimtarisë dialektore popullore të trevës së Dibrës, le të sjellim proverbin në rimë: “Mollët çëro e ha, / dardhat njih e ha.”⁷

Në tjetër folje gjysmëndihmëse, e desemantizuar, në përbërje të kallëzuesit foljor të përbërë, si pjesë e parë e tij, është edhe folja “xen” (zë), si te fraza më poshtë në bashkimin me parataksë të njësisë më poshtë, ndërtuar me një QOS:

“Nji ditë, / tuj pasë mbetë pa kokrren e drithit në shpi, / xen e i thotë ma të madhit: / merri këto pare / e bjer në gjytet / e na blej do drithë. (PK / 14)....me thyerje sintaksore: shkakore me paskajore gege dhe me bashkime parataktike...dhe me kall. të përbërë... “xen e thotë” = zë e thotë; nis e thotë.

“Ngujon deren / e vehet me shikjue per birë të çilcit.” (PK/32)

Bashkim me parataksë me marr. këpujore...me kallëzues të përbërë “vehet me shikjue”, në sinonimi me foljen gjysmëndihmëse “zë”, “nis”, “fillon” + paskajoren e gegërishtes..

Gjithë ky rresht shembujsh e strukturash dëshmon atë që jo përherë sintaksa e prozës folklorike vjen e thjeshtëzuar, por del në mjaft raste edhe sipas modeleve të gjuhës së shkruar e të lëvruar, me një estetikë ndërtimi simetrie, si e shfaq edhe skema në vijim:

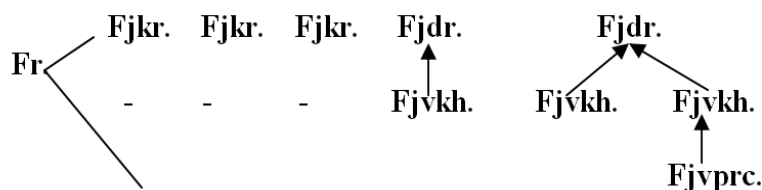

“Shkon djali tu kulla / e e gjen kullën të rrethueme me rrashta të dekensh / e i hin trishtim i madh, / por / mbasi kishte fjalën e Orës / trokatë në derë / e don me hi mbrendë, / kur qe, çilet në të pestin kat të kullës nji prezore / e

⁷ ASHSH, Instituti i Kulturës Popullore, *Fjalë të urta të popullit shqiptar*, Tiranë, 1983, f. 819.

qet kryet një çikë e bardhë si bora, / qi kishte në ball një yll të shndritshëm.” (Ppsh / 31)...frazë me radhë fjalish kryesore e drejtuese me parataksë, me fjali kushtore me lidhëz n / r kohore “mbasi”, me fjali kohore homogjene dhe përcaktore.

Në ngjashmëri me modelin e ndërtimit më sipër, ku shfaqen lloje të ndryshme mjetesh të lidhjes sintaksore, ndeshen jo rrallë në vijat e kallëzimit të ngjarjeve e në situata që ndjekin njëra-tjetrën, edhe me hegjemoni, edhe me krijimin e një shtrese hierarkie të tretë, përsëritja e së njëjtës lidhëz këpujore vjen për efekt stili të të treguari:

“Motrat dulën të trija dor m’dorë / shkun ke çezmja / i dhanë dorën / edhe e ban mollë, / e shtin në xhep / edhe shkun ke shpija.” (Ppsh / 99)...frazë me bashkime me parataksë këpujore: lidhëzore dhe me pauza intonative në vijë lineare dhe me kombinime mjetesh lidhjeje sintaksore.

“Dhelpna shkoi e u ul buzë oxhakut / e u vu me fjetë, / daci u vu me u siellë neper shpi / tuj lypë mi.” (PK / 159)...frazë me fjali kryesore dhe dy me kallëzues të përbërë...

Më sipër janë paraqitur disa fraza në krijimtarinë folklorike të gegërishtes Verilindore, duke menduar si më tipiket, por që krahina apo treva folklorike kufitare, si në çdo gjë, edhe në krijimtari marrin e japin me njëra-tjetrën dhe jo rrallë përtakojnë në pjesë të riteve, këngëve apo valleve, mbase edhe në pjesët e përbashkëta, pasi përvetimi vjen e realizohet nëpërmjet përdorimit (ususit) të dendur gjuhësor.

